

ציונים זה לא הכל

מרכז, פריפריה ונגישות להשכלה גבוהה

:: אדם הישראלי

ילידיה הפרימיטיביים. הדימוי אודות השממה המתגרת רווח באירופה והיה גם לסמל עזיבת הגלות והגלותיות העירונית: בניית סיכוי חדש וצעיר לעתיד העם.

בשנות ה-30 של המאה הקודמת, עבור יהודים רבים מארצות מזרח ומרכז אירופה, נבעה הבחירה בארץ ישראל משיקולים פרגמטיים ולא בהכרח אידיאליסטיים. בהתאם, סימנו העליות בשנים הללו את תחילת שינוי היחס בציונות אל ההתיישבות החלוצית בספר.

השינוי הרמטי התחולל לאחר הקמת המדינה. שנות החמישים והעליות הגדולות הביאו עולים חדשים רבים, אשר הפכו בן-לילה למתיישבים החדשים באזורי הספר והגבול של ישראל. תכנון היישובים, מבניהם, מקורות הפרנסה של תושביהם, דרך ניהולם ויתר המרכיבים הקשורים בהתיישבות נעשה על-ידי אנשי המוסדות המיישבים, שבאו, רובם ככולם, ממרכז הארץ. תהליך זה לווה במעין התפכחות מהערצת הסמלים של ההתיישבות החלוצית: יוזמה, חזון, אומץ ועוד. במקומם נחשפו היישובים החדשים כמוקדי מצוקה, הזנחה ואולי מעל לכל – אדישות.

במאמר זה אתיחס לפריפריה כאל שילוב של ריחוק כלכלי-חברתי-תרבותי וגיאוגרפי ממוקדי הכוח של ישראל. במידה רבה ישנה חפיפה בין המימד הגיאוגרפי לאחרים.

תעודת הבגרות וההשכלה הגבוהה

בישראל ניכרת השפעה של משתני המוצא העדתי, השכלת ההורים ויישוב המגורים על הישגי התלמידים בתיכון. בנים ובנות לילידי הארץ או לילידי אירופה ואמריקה, בעלי השכלה אקדמית, המתגוררים במרכז הארץ וביישובים מבוססים מגיעים להישגים גבוהים יותר בלימודיהם. אנו יודעים, למשל, כי המשתנה המנבא בצורה הטובה ביותר את השכלת הילדים הוא השכלת הוריהם. ביישובי

עד היום הוסבר שילוב הנמוך של אוכלוסיות מהפריפריה הישראלית במוסדות האקדמיה, באחוזי הזכאות הנמוכים שלהם לתעודת בגרות מתאימה. במאמר זה אציע הסבר נוסף, ששורשיו מוקדמים ועמוקים יותר: התנגשות בין סוגים שונים של הון תרבותי וחברתי.

ספר ופריפריה

נראה, כי בשנים האחרונות, מושג ה'פריפריה' חודר יותר ויותר לתודעה הציבורית והאקדמית. להקות רוק משדרות, צעירי 'כוכב נולד' ("המקוריים!") וסרטים כ'סוף העולם שמאלה' ו'אביבה אהובתי' מגלים התעניינות גוברת במרקם החיים בפריפריה ובתושביה. אך המונח 'פריפריה' טעון בירור, שכן הוא מתקיים במימדים פוליטיים, חינוכיים, תקשורתיים, משפטיים, תרבותיים, מגדריים וכמובן גיאוגרפיים.

לדוגמא: שדרות היא פריפריה, וודאי בעידן הקסאמים. אך האם הקיבוצים שסביבה גם הם פריפריה? האם יישובים קהילתיים דרומיים יותר – כגון עומר ולהבים – הם פריפריה? ומה באשר לשכונות שבדרום תל אביב – האם הן פריפריאליות? כיצד מסווגים היישובים הערבים הפרוסים לאורכה ולרוחבה של המדינה? האם הצפון והדרום שונים במידת ה'פריפריאליות' שלהם? והאם המלחמה האחרונה דחקה גם את חיפה והקריות אל הפריפריה הזוכה ל'עדיפות לאומית'?

במקור, הפריפריה הוגדרה בעיקר באמצעות הגיאוגרפיה (כלומר, על-ידי ריחוקה מן המרכז). בישראל, הדימוי אודות הפריפריה הגיאוגרפית עבר מספר גלגולים. בהגותם של ראשוני הציונים האירופאים, בסוף המאה ה-19, ניתן למצוא תפיסה קולוניאליסטית-רומנטית של הספר. כיבוש הספר הארץ ישראלי תואר הן כהפרחת השממה והן כהבאת הטכנולוגיה אל הארץ ואל

בשנים האחרונות, מושג ה'פריפריה' חודר יותר ויותר לתודעה הציבורית והאקדמית... אך המונח 'פריפריה' טעון בירור, שכן הוא מתקיים במימדים פוליטיים, חינוכיים, תקשורתיים, משפטיים, תרבותיים, מגדריים וכמובן גיאוגרפיים.

למוסדות השכלה גבוהה גדל. אך יחד איתם גדלים גם הפערים בקבלה למוסדות להשכלה גבוהה בין המרכז לפריפריה. מדוע?

הון תרבותי

הסוציולוג הצרפתי פייר בורדייה, אשר טבע את המושג "הון תרבותי", נולד להורים איכרים בכפר פריפריאלי, והצליח להשתלב כסטודנט בבתי הספר האליטיסטיים של פריז. למרות הפיכתו לאיש אקדמיה פריזאי, הוא לא הרגיש בן בית בתוכה. הוא ניסה להביא את תחושתו הסובייקטיבית לכלל הסבר תיאורטי. בורדייה מציין את ה'הון התרבותי' כאחד ההסברים לשונות בחברה, בחינוך ובהישגים בין תלמידים המגיעים ממקומות שונים. לטענתו, לא ניתן להסתפק במדד של המעמד הכלכלי-חברתי כדי להסביר את ההבדלים בהישגיהם ויש טעם להתבונן גם במקורות התרבותיים של הסטודנטים השונים.

הון תרבותי הוא מערך ההתנהגויות והטעם של האדם. הון כזה נצבר, אך אינו בר חליפין. אנו רוכשים את המיומנויות המייצגות אותו מגיל צעיר בתהליך החיברות ששלנו במשפחה ובסביבתה. מסיבה זו, יש לנו מעט מאוד שליטה בסוג ההון התרבותי שאנו רוכשים.

ההון הזה נרכש, למשל, על-ידי היחס שלנו לספרים, להצגות וליצירות אמנות אחרות. הוא נרכש על-ידי הפנמת סדר היום והערכים של המשפחה, נושאי השיחה סביב שולחן ארוחת הערב, סוגי הביילוי של סביבתנו. הון תרבותי הוא גם ההומור שאנו צורכים ומייצרים – עד כמה הוא מתוחכם ועם איזה עושר תרבותי ולשוני הוא מתכתב? הוא מושפע ומשפיע על השאיפות שלנו לגבי העתיד ועל ההגדרות שלנו למושגים בסיסיים כגון 'הצלחה', 'חופש', 'משמעות', 'אושר'.

הון חברתי, או יצירתן של רשתות קשר, הם ביטויים נוספים להון התרבותי. שאלו את עצמכם לכמה שיחות טלפון תזדקקו בכדי להשיג עורך דין ליעוץ בנושא חוזה שכירות לדירה? כמה מאמץ תצטרכו להשקיע כדי להזמין איש אקדמיה להרצאה בכנס או עיתונאי לסיקור אירוע החשוב לכם? קשרים, יוקרה חברתית, נגישות לבעלי תפקידים בכירים, למקבלי החלטות, למעצבי דעת קהל – אלו הם כולם סממנים של הון חברתי.

מרכיב נוסף בהון התרבותי הוא 'הון ממוסד' כגון השכלה פורמלית. אנו חיים בחברה מסמיכה, המעניקה הרשאות ותעודות שונות.

פריפריה רבים ישנה הצלכה בין המשתנים: ביישובים חלשים מבחינת כלכלית, נמצאים גם תושבים בעלי השכלה שאינה אקדמאית ופעמים רבות הם גם עולים חדשים או שייכים לקבוצות מוחלשות אחרות בחברה (על רקע עדתי או לאומי).

הפערים החינוכיים-חברתיים-כלכליים ביישובים הללו לעומת יישובי המרכז החזקים לא קטנו במהלך השנים: משנה לשנה, הפערים בין המרכז לפריפריה נשמרים, ותוכניות התערבות חינוכיות כגון תגבור לימודי בבתי הספר, הקמת מסגרות לחינוך בלתי פורמלי ועוד, מצליחות להביא לשינויים שוליים בלבד במצב (נתונים עדכניים נמצאים באתר של מרכז אדווה, תחת דגן-בוזגלו, 2007).

בשנות ה-90 עברה מערכת ההשכלה הגבוהה רפורמה מקיפה, במסגרתה נפתחו בישראל מכללות ציבוריות, פרטיות ושלוחות של אוניברסיטאות מהארץ ומחו"ל. למרות הציפייה ששינוי זה יגדיל את הנגישות להשכלה גבוהה ויביא לצמצום הפערים, המציאות מוכיחה דווקא את ההפך. למעשה, המבנה הריבוני של בתי הספר התיכוניים והפער בין מוסדות הלימוד במרכז לעומת הפריפריה, העתיק עצמו אל מערכת ההשכלה הגבוהה, בה קיים כיום פער של יוקרה, ולעיתים גם של איכות, בין תעודה אוניברסיטאית לבין התעודות של המכללות (הפרטיות ולבסוף הציבוריות).

כיום, יותר תלמידים בפריפריה זכאים לתעודת בגרות ומספר המתקבלים הכללי בישראל

בשנות ה-90 עברה מערכת ההשכלה הגבוהה רפורמה מקיפה, במסגרתה נפתחו בישראל מכללות ציבוריות, פרטיות ושלוחות של אוניברסיטאות מהארץ ומחו"ל. למרות הציפייה ששינוי זה יגדיל את הנגישות להשכלה גבוהה ויביא לצמצום הפערים, המציאות מוכיחה דווקא את ההפך.

ה'הון הממוסד' יכול להיות מומר להון כלכלי, בהתאם לאיכותו ומקורו.

בעת שצפה בהתנהלותם של הסטודנטים במוסדות בהם לימד, ראה בורדייה כי הם נבדלים זה מזה ב**יחסם** ליצירות תרבות או לאמנים: במידת האינטימיות של היכרותם איתה, בכיטחון העצמי שהם מגלים כאשר הם נשאלים על מוסיקה או על במאי קולנוע אהוב. בניגוד לבני הפועלים או לזעיר בורגנים, בני הטובים לא באו "לרכוש תרבות", שכן היא היתה כבר חלק מהביוגרפיה שלהם. אותם סטודנטים ניחנו, למשל, ביכולת לדבר בכיטחון עצמי רב גם על נושאים שאין הם מבינים בהם דבר, לטעות ולהתחיל בקלות דיון חדש כאשר הם נתפסים בשגיאה.

בדומה לסטודנטים הפריזאיים המשוחחים על נושאי תרבות ומקשים על בן הפריפריה להשתלב בשיחה, כך קורה גם בין בני המרכז ובני הפריפריה בישראל. גם לאחר שהתקבל ללימודים, סטודנט המגיע עם הון תרבותי שונה מזה השולט באוניברסיטה, ניצב בפני דרך ארוכה של התאקלמות. נראה כי פערים אלה ימשיכו להתקיים גם בעתיד, שכן באקדמיה יחסי סגל ההוראה והסטודנטים הם יחסים של הורשה ושיעתוק: הסטודנטים אמורים להיות יורשיהם של מוריהם, והתקדמותם בסולם החברתי והאקדמי תלויה ביכולתם לסגל לעצמם את התנהגות המורים. על כן, הדור הבא של סגל האקדמיה ידמה לדור הנוכחי בהון שבבעלותו.

נתוני משרד החינוך מראים, כי ההבדל בין אחוז הזכאים לתעודת הבגרות בישובים המבוססים לעומת ישובי הפריפריה אינו גדול באופן משמעותי. לעומתו, הפער בין אחוז המתקבלים למוסדות להשכלה גבוהה בין שני סוגי האוכלוסייה גדל כל הזמן. בנוסף, בני הפריפריה ילמדו לרוב במכללות הציבוריות האזוריות, שמעמדן ביחס למכללות הפרטיות או לאוניברסיטאות נתפס כנמוך יותר.

בישראל גדלים ילדים אשר רוכשים הון תרבותי מסוגים שונים והקבלה למוסדות אקדמיים מותנית כיום בהיותך בעל הון תרבותי וחברתי המתאים לאתוס הממוסד.

במסגרת עבודתי אני מנהל תוכניות נגישות להשכלה גבוהה לסטודנטים מצטיינים מיישובי פריפריה. סטודנטים אלה, אם וכאשר יגיעו אל האוניברסיטה, יהיו לא פעם מצטייני הדיקנים והרקטור ויזכו למלגות רבות. אך דרכם אל הקבלה למוסד היוקרתי ארוכה ומפותלת. לא ציוני הקבלה הם החוסמים אותם, וגם לא עלות שכר הלימוד. את ציוני הסף הם עוברים בקלות והם זכאים למלגות רבות. האתגר איתו הם

נדרשים להתמודד, לעיתים בלא ידיעתם, הוא חוסר ההתאמה בין ההון התרבותי והחברתי עימו הם באים אל מול זה הנדרש באוניברסיטה.

ההבדלים בהון התרבותי מסבירים במידה מסוימת את הפערים בקבלה להשכלה הגבוהה, אך בעיקר את הפערים במספר הפונים אליה. האתוס עליו הם גדלו בבית הוריהם שונה בתכלית מזה שעליו גדלתי אני, בקיבוץ, או רבים מחברי בתנועת הנוער או בצבא. ההשכלה נתפסת בעיניהם במקרים רבים כמתחרה עם בניית קריירה ועם יכולת פרנסה. עסקים משפחתיים (כגון חנות או בית מלאכה) יועברו בירושה מאב לבן ועבודה מפרנסת נתפסת כחשובה יותר משקדנות ולמדנות. גם באוניברסיטה, חלקם הגדול של הסטודנטים מהפריפריה פונה למקצועות המדעיים וההנדסיים. מחקר שהתפרסם לאחרונה מצביע על מספר זעום של ממשיכים לתארים מתקדמים מקרב סטודנטים מצטיינים מהקבוצות הללו, ומסביר זאת בהעדפתם להשתלב בשוק העבודה.

ההון התרבותי שצברו מתאים ביותר לחיים בסביבה קהילתית ולעיתים מסורתית. כשהם נדרשים להתמודד עם מערכות בירוקרטיות, אנונימיות ומנוכרות הם נדרשים לכלים שלא בהכרח קיבלו. במקרים רבים הסמכות הבירוקרטית נתפסת כנציגת הממסד המאיים והמתנשא. הם מחפשים פנים מוכרות ורכים מעידים על עצמם שאם במקום למלא טופס יכלו לפגוש את האחראי ולשוחח עימו היו מצליחים להשיג את מטרתם טוב יותר. בדומה לבאים מרקעים אחרים, הם טווים רשתות קשר חברתיות בעיקר עם הדומים להם, ותהליך ההתאקלמות שלהם בסביבה האקדמית איטי יותר מאשר זה של בני המרכז.

במפגש שלי עם הסטודנטים בתל-אביב, אני חש לעיתים, שיש בהם את הטעם היפה כל כך של "ארץ ישראל הישנה והטובה", אשר כמאמר השיר "הושיטה את ידה כדי לתת ולא כדי לקחת". הם מחוסנים במידה רבה מהציניות ומהחומרנות המוכרת כל כך אצל בני נוער החיים במרכז הארץ. אולי בהיפוך אירוני של הנרטיב הציוני המוכר, אני מוצא היום את תרבות ה"מגיע לי" דווקא אצל הילדים וההורים שמגיעים מרמת אביב ורואים עצמם כצרכנים ולקוחות, ואילו אצל אלו שבאים מרחוק אני מוצא מידה של תום ושל צניעות.

גם מבלי לבטל את החסמים הכלכליים והחברתיים, אני סבור, כי ההון התרבותי והחברתי ישנה השפעה מכרעת על כך, שרבים מבני הפריפריה נשארים מחוץ לכתלי האקדמיה. השפעה שטרם נתנו עליה את דעתנו באופן כולל ומקיף.

נתוני משרד החינוך מראים, כי ההבדל בין אחוז הזכאים לתעודת הבגרות בישובים המבוססים לעומת ישובי הפריפריה אינו גדול באופן משמעותי. לעומתו, הפער בין אחוז המתקבלים למוסדות להשכלה גבוהה בין שני סוגי האוכלוסייה גדל כל הזמן.

אדם הישראלי הוא מנהל תוכניות נגישות להשכלה גבוהה באוניברסיטת תל אביב. המאמר מבוסס על עבודת התזה שהוא כותב באוניברסיטת ת"א

✉ adamh@tauex.tau.ac.il